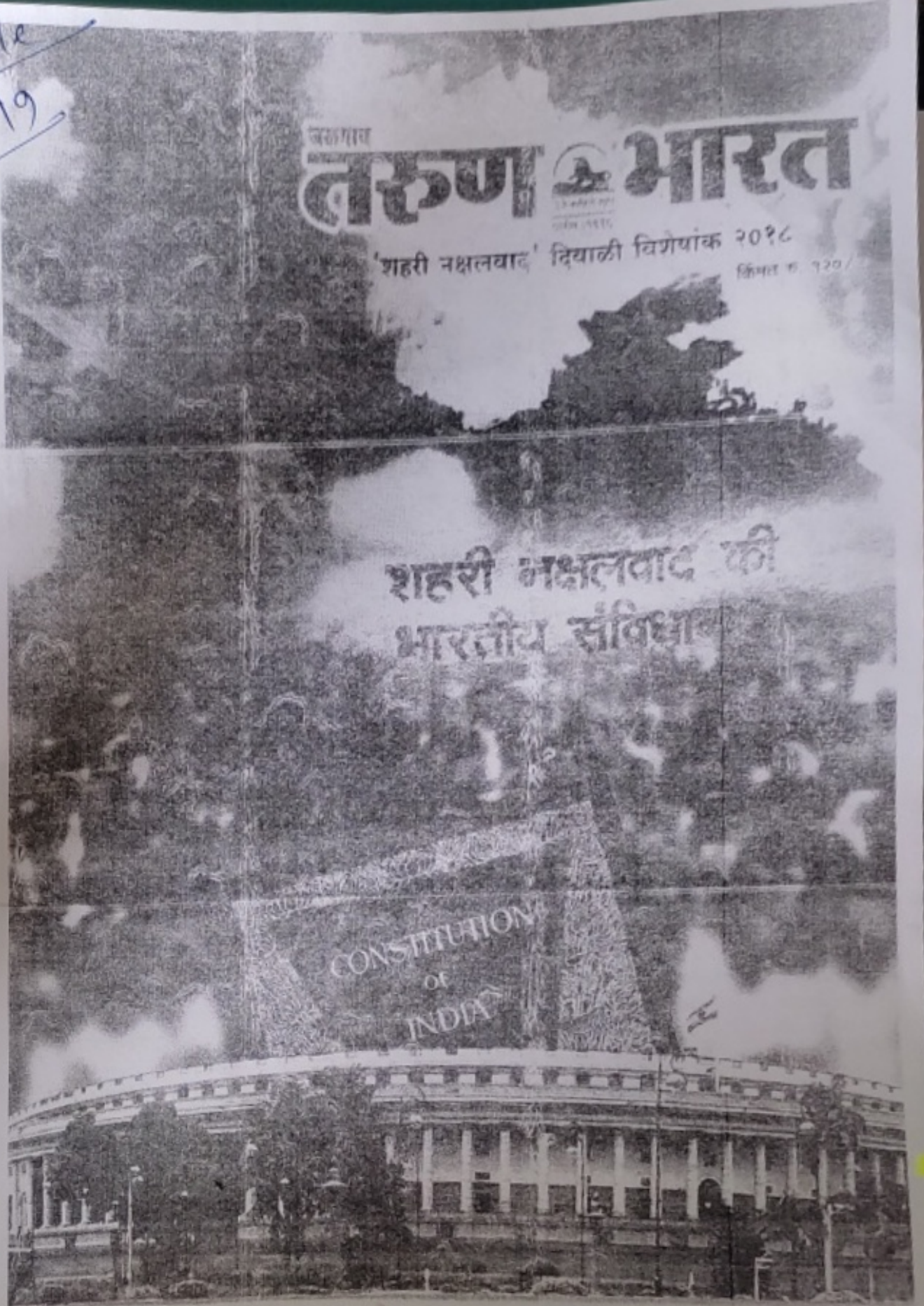

Article
2018-19

Research papers / chapters / Articles published in an edited book, 2018-19 to 2022-23

सत्यशोधन समितीचे वास्तव

डॉ. धर्मेंद्र तेलगोट
डॉ. प्रशांत विद्ये

दे भारतच्या नवशतप्रकृत क्षेत्रात नवशतवादी व कायदा सुल्यवस्था राखणाऱ्या सुरक्षा संघटनांमध्ये जेव्हा चकामकी होतात, तेव्हा भाओवादी विचारांची काय धरणाऱ्या संघटनांचे प्रतिविम्बित्व करणाऱ्या सत्यशोधन समितीचा वेतात. या सत्यशोधनाचा मुख्य उद्देश अगती राज्यपुस्तकालय संविधानाधिष्ठीत शासकीय संरक्षणाद्वारे शासकीय मूलभूत हक्कांचे हान्य कमी झाले नाचे विहीर पिटणे, प्रसिध्दा करणे, याच विचारांच्या अनुषंगाने नवशत समिती सत्यशोधन समिती कक्षाप्रकारे कार्य करते, त्याचे वर्तमान संमगनाय प्रस्तुत लेख.

मूलभूत हक्क संरक्षणासाठी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय पातळीवर अनेक अशासकीय संघटना (NGO) कार्यरत आहेत. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अंतोःसंविधानसंरक्षण (AI) ही संघटना १९६९ मध्ये ब्रिटनमध्ये स्थापना झाली. या संघटनेचे अगती १९५५ देशांमध्ये ७.५ लाख अशासक अगती ५०० कार्यपुस्तकालय कार्यरत आहेत. १९९२ मध्ये एक अहवाल प्रकाशित झाला ती भारतातील पोलिस कोठडीत १९८५-१९९९ च्या दरम्यान ज्या अगतीय पातळा, जलाकार व मृत्यू यांचे प्रकार झाले

त्यांच्याशी संबंधित आहे. AI च्या प्रचालक शुभम राईट्स इंटरनेट (IAS-कॅम्पा), शुभम राईट्स याच 'कमिटी न्यूयार्क, (HWCO), कॉमनवेलथ शुभम राईट्स इन्व्हेस्टिग (CHSW) या संघटना आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय पातळीवर इंडियन सिव्हिल लिबर्टी युनियन (ICLU) ही भारतातील पहिली नागरी हक्क संघटना आहे. या संघटनेची स्थापना १९२४ मध्ये झाली. पं.जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वात स्थापन झालेल्या या संघटनेचा उद्देश ब्रिटिश शासनाचे भारतीय लोकांच्या मूलभूत हक्कांचे जे उद्धरण केले, त्याचा विरोध करणे हा होता. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारसमोर देशाचे सार्वभौमत्व, विकास व ऐक्य टिकविण्याचे मोठे आव्हान होते. त्यासाठी पोलिस, नागरी सेवा यांची मदत घेण्यात आली. जगत, धर्म, नाशिक मितता यांच्यासंदर्भात विविधता असलेल्या या देशात शासनसंरक्षणेकडून बळाचा वापर करायचा लागला. याच पार्श्वभूमीवर १९६० च्या तंतर नवशतवादी चळवळी व १९७५-१९७७ च्या दरम्यानच्या आणीबाणीमुळे नागरी हक्क संघटनांमध्ये वाढ झाली. या संघटनांची वैचारिक वैजक लक्षात घेता दोन प्रकारे आणखीनात, पहिल्या प्रकारामध्ये अगतीय मानवी हक्क संघटना आहेत, ज्यांचा उद्देश नवशतवादी चळवळीमुळे झाला आहे. तर दुसऱ्या प्रकारामधील संघटनांचा उद्देश राष्ट्रीय आणीबाणीमुळे जनप्रकाश वापरण यांच्या नेतृत्वाखालील अगतीयामुळे झाला आहे. पहिल्या प्रकारात अगतीयसंरक्षण फोर प्रोटेक्शन

अगि डेमोक्रेटिक राईट्स् (AFOR), अगि जे सिव्हिल लिबर्टीज कमिटी (APOLC) संघटना आहेत. पीपल्स युनियन फोर सिव्हिल लिबर्टीज (PUCL) ही दुसऱ्या प्रकारात संघटना आहे. या संघटनेची स्थापना आणीबाणीच्या काळात झाली आणीबाणीमुळे देशात नागरी व लोकसंग हक्कांची पायमल्ली सरकारने सुरू केली व हक्कांच्या पुनरुत्पत्तेसाठी लोकसंगही पदवी घटनात्मक साधनांच्या साहाय्येने PUCL ने तर दिला. अगि इंडिया फेडरेशन अगि अगिवायडव्हेसन फोर डेमोक्रेटिक राईट्स् (AIFODR) या संघटनेने नवशतवादी चळवळीकडे एका वेगळ्या दृष्टीने पाहिले. त्यांच्या मते नवशतवादाचा उद्देश सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे झाला. जोपर्यंत व स्थितीत बदल होत नाही तोपर्यंत नवशतवादांच्या हिंसाचारकडे एकदलीने पाहता येणार नाही. अल्पसंख्यक शासनकडे व शोषित बहुसंख्यक जनता यांच्यात तलत तलत युक्त आहे. राज्य ही सत्ताधारी वर्गाची एकदली म्हणून कार्य करते. त्यामुळे राज्यद्वारे गरिब व शोषणाच्या शोकाचा या अर्थहीन आहेत. या विचार प्रवाहाच्या संघटनांचा देशाच्या ली नवशत केलेल्या मूलभूत हक्क व वैधानिक व्यवस्थेवर विस्वास नाही.

या संघटनांची पोलिस व नागरीकर्ता विरोधात, सार्वजनिक व खाजगी संघटनांची जी हानी घालविली आहे, त्याचा ते विरोध करतात. नवशतवादाचा सामना करण्यासाठी शोकाचा शक्यतो घडवून आणण्याचा पोलिसी

राज्या सोट्या चकमकीची नक्षलवादी मारले जातात तेव्हा एकांगी सत्यशोधन समिती का उगवते? पद्धतीने आपला अहवाल एक दिवसात तयार करून तो अहवाल पत्रकार परिषदेत जाहीर करते. वास्तवात सत्यशोधनात दोन्ही बाजूची भूमिका समजून घेणे गरजेचे असते.

सत्यशोधन समितीची कार्यवाही...
 सत्यशोधन समितीची कार्यवाही...
 सत्यशोधन समितीची कार्यवाही...

ताचा विरोध आहे. भारतातल्या नागरी हक्क संघटनांमधील ही वैचारिक भिन्नता 'राज्याच्या हिंसाचार' विरुद्ध 'राज्य सैनिकी विभागास विरोध करणाऱ्या गटाचा हिंसाचार' असा टोम सवेदनीत विचारसरणीस जन्म देत आहे. यातून काही मूलभूत प्रश्न निर्माण होतात. प्रथम असे की 'राज्य हिंसाचार' व 'राज्य सैनिकी हिंसाचारास विरोध करणाऱ्या गटाचा हिंसाचार' यांच्याकडे सारखेपणाने पहला येईल काय. मानवी हक्क संघटना उन्विक्रोधी हिंसाचारी गटाच्या कृतीचा विरोध कातीत काय? हा प्रश्न पूर्णपणे केवळ राज्याने देशाच्या कल्पनांच्या सहाय्याने हाताळावा म्हणून सोडून देता येईल काय? या अशा पारदर्शकतेवर आपण नक्षलवाद्यांच्या काव्याचा सत्यशोधन समितीच्या दृष्टिने विचार करावा आहोत.

सत्यशोधन म्हणजे सत्याचा शोध घेणे असे म्हणतात. सत्यशोधन जर करावचे असेल तर ज्या ठिकाणी अभ्यास समिती जाते त्या ठिकाणी प्रशासकीय अधिकारी, गावकरी, पोलीस कर्मचारी सर्वांच्या मुलाखती घेऊन, स्वतः घटनेचे निरीक्षण करून आपल्या सत्यदृष्टिकेक बुद्धीने वास्तवतेच्या आधारावर अहवाल तयार केला जातो. अशा स्वरूपाचे जवळून बघण्याची समिती म्हणजे 'सत्यशोधन

समिती' होय. परंतु नाओवादी विचारी सत्यशोधन समिती ही सत्यशोधन समिती का उगवते? पद्धतीने आपला अहवाल एक दिवसात तयार करून तो अहवाल पत्रकार परिषदेत जाहीर करते. वास्तवात सत्यशोधनात दोन्ही बाजूची भूमिका समजून घेणे गरजेचे असते.

महाराष्ट्रामध्ये विदर्भातील चंद्रपूर, गडचिरोली, भंडारा व गोंदिया हे जिल्हे नक्षलवादाने प्रभावित असलेले जिल्हे आहेत. १९८० मध्ये पीपल्स वॉर ग्रुपने (PWG) ने आपला प्रभाव दंडकारण्य ज्ञानमध्ये वाढविण्यास सुरुवात केली. मध्य भारतातील महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, पं.बंगाल, छत्तीसगढ, कर्नाटक व ओडिसा या राज्यांच्या सीमा ज्या भागात एकमेकास मिळतात, त्या भागास दंडकारण्य असे नक्षलवादी म्हणतात. दंडकारण्याचा हा प्रदेश प्रायःक राज्याच्या राजधानीपासून ५६० कि.मी. पेक्षा जास्त दूर अंतरावर आहे. हा प्रदेश अतिशय दुर्गम व अविकसित आहे. दहा हजार चौरस कि.मी. हा अबुझमाडचा परिसर दंडकारण्याचा केंद्रबिंदू आहे. दंडकारण्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे नक्षलवाद्यांना 'दंडकारण्यातील एखाद्या ठिकाणी प्रशासन व शासन यंत्रणा यांच्यावर हल्ला केला की, त्यांना या पनदात जंगलाचा आश्रय घेता येतो किंवा सीमेवरच्या दुसऱ्या राज्यात पळून जाता येते. सन २००४ मध्ये भारतास कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) यांच्या नेतृत्वाखाली देशातल्या सर्व नक्षलवादी संघटना एकत्र आल्या. त्यांनी आपल्या घोरणात बदल करून कार्यपद्धतीमध्येमुद्रा परिवर्तन केले. ग्रामीण भागासोबतच आपले प्रभावक्षेत्र शहराकडे वळविले. 'शहरी काप के धारे में' या पुस्तकामध्ये नक्षलींच्या सर्वोच्च पॉलीट ब्यूरोने यास मान्यता दिली आहे. शहरात

सन २००४ नंतर देशभरात या मानवी हक्क समित्या माओवादाने प्रेरित झाल्या आहेत. शहरात बसून प्राध्यापक, वकील, तज्ज्ञ मंडळी असा विद्यार्थिभूषित वर्ग त्यांना आधार पुरवित आहे. अलिकडेच महाराष्ट्र सरकाले गहरी नक्षलवादी म्हणून अशा लोकांना अटक केली आहे. त्यांच्यातील काही जण बोरीया सत्यशोधन समितीच्या सदस्याची व्यवस्था करण्यासाठी, गडचिरोली येथील पत्रकार परिषदेत सहभागी झाले होते. तेव्हा सत्यशोधन समित्या एकांगी विचार करत असतील तर समाजाला त्या कोठे घेऊन जाणार आहेत असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही.

वाकरणाऱ्या नक्षली समर्थकांनी असंतोष पेटविण्यासाठी एखादी संघटना काढण्यापेक्षा प्रस्थापित असलेल्या इतर संघटनांमध्ये सहभागी व्हायचे, त्यामध्ये भडक भाषणे करायची. त्यामध्ये हिंसाचार कसा घडून आणता येईल, यासाठी प्रयत्न करायचे. हिंसाचार झाला तर बाजूला व्हायचे. अशी रणनीती शहरी नक्षलसमर्थकांची आहे. शहरी भागात ए-१ ते ए-७ नावाने नक्षली समर्थक संघटना कार्य करतात.

वरील बदलास अनुसरूनच नक्षलवादी कारवाया सुरू आहेत. नक्षलप्रभावित क्षेत्रात पोलिसांकडून नागरिकांची नक्षलवादाचा खबरे म्हणून अटक किंवा संशयित म्हणून धरपकड तर दुसरीकडे पोलिसांचे खबरे म्हणून गावातील लोकांमध्ये आपली दहशत निर्माण करण्यासाठी नक्षलवाद्यांकडून सतत हत्या घडत असतात. यावेळी लोकांची जीवित व संपत्तीची हानी फार मोठ्या प्रमाणावर होते. नक्षलवाद्यांकडून पालास, कायदा व सुव्यवस्था सभाषित असणाऱ्या यंत्रणांवर हल्ले होतात.

शकीशाली भुसुरुंगाच्या साहाय्येने पोलिसांची वाहने नष्ट करणे, रस्त्यांवर खंदक किंवा झाडे तोडून रस्ते बंद करणे हे सतत सुरू असते. अशावेळी नक्षलवादी व पोलीस यांच्यात सतत चकमकी घडत असतात. नक्षल प्रभावित क्षेत्रात संपूर्ण जनजीवनावर भीतीचे

केला. कॅम्पमधील अधिकारी मात्र त्यासंदर्भात काहीच बोलले नाहीत, असे समिती म्हणते. ही सर्व तथ्य गोळा केल्यावर समितीने आपल्या शिफारशी केल्या आहेत. प्रशासन व्यवस्थेत तटस्थ/निरपेक्ष दृष्टीने विकसित करावा, या भागात CPI(M) कार्यकर्त्यांना जाऊ देऊ नये. या भागातील सर्व नोंदणीकृत गुंडांना तत्काळ प्रशासनाने ताब्यात घ्यावे. लोकांकडील शस्त्रे काढून घ्यावीत, सर्वच राजकीय पक्षांनी अधिक जबाबदारीने बागावे. अशा शिफारशी व सूचना सत्यशोधन समितीने केल्या आहेत. या सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी व माओवादी विचारधारने प्रेरित संघटनांच्या प्रतिनिधीत्व असलेल्या सत्यशोधन समितीच्या शिफारशी यात गुणात्मक फरक आहे. यात केवळ राज्य पोलीस किंवा प्रशासकीय यंत्रणेवर ठपका ठेवला नाही तर सर्वपक्षीय सहमतीने हा प्रश्न सोडविण्याची भूमिका घेतली आहे. पं.बंगाल असे राज्य आहे जिथे CPI(M) केंद्र फार मजबूत आहे. जिथे राज्य शासनावर त्यांचे वर्चस्व असल्यास हिंसाचार किती भयंकर असेल याची कल्पना करवत नाही.

नक्षलवाद्यांच्यासंदर्भात सत्यशोधन समित्यांची भूमिका तपासण्यासाठी काही उदाहरणे येथे देण्यात आली आहेत. या सत्यशोधन समित्यांमध्ये ज्या मानवी हक्क संघटनांचे प्रतिनिधीत्व असते त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या या प्रश्नाकडे पाहण्याच्या दृष्टिकोनात परिवर्तित होते असं दिसते. येथे पं.बंगाल व इतर राज्यातील सत्यशोधन समित्यांचा परामर्श घेतला आहे, त्यावरून हे अधिक स्पष्ट होते. सत्यशोधन समित्या जेव्हा माओवादी नक्षलवाद्यांसंदर्भात चकमकी झाल्या, तेव्हाच छत्तीसगड मधील दंतेवाडा येथे सी.आर.पी.एफ. चे ७६ जवान मारले गेले, ओडिसामध्ये मलखानगिरी येथील घटना, सप्टेंबर २०१८ मध्ये एक माजी व एक आजी आमदार मारले गेले. जेव्हा भूसुलगात पोलिस मारले जातात, विकासकामांना अवरोध निर्माण केला जातो, विकासकामांसाठी आणलेले ट्रक, रोल्स पेटवले जातात; रस्त्यांवर अडथळे टाकले जातात; एखाद्या व्यक्तीची भरदिवसा हत्या केली जाते, तेव्हा सत्यशोधन समिती का येत नाहीत, असा प्रश्न निर्माण होतो. त्याचप्रमाणे शेतजमिनीचे फेरवाटप,

उच्चशिक्षणाच्या सोयी, वनहक्क किंवा पेसा कायद्याची अंमलबजावणी यासारख्या प्रश्नांसाठी सत्यशोधन समिती का येत नाही, असा प्रश्न श्री.व्ही.एन.मडावी यांनी विचारला होता. या प्रश्नाचे उत्तर या सत्यशोधन समित्या ज्या मानवी हक्क संघटनांशी संबंधित असतात त्यांच्याशी आहे. सन २००४ नंतर देशभरात या मानवी हक्क समित्या माओवादाने प्रेरित झाल्या आहेत. शहरात बसून प्राध्यापक, वकील, तज्ज्ञ मंडळी असा विद्याविभूषित वर्ग त्यांना आधार पुरवित आहे. अलीकडेच महाराष्ट्र सरकारने शहरी नक्षलवादी असल्याचा आरोपावरून अशा लोकांना अटक केली आहे. त्यांच्यातील काही जण बुनिया सत्यशोधन समितीच्या सदस्याची व्यवस्था करण्यासाठी, गडचिरोली येथील पत्रकार परिषदेत सहभागी झाले होते. तेव्हा एकांगी सत्यशोधन करणाऱ्या समित्या समाजाला त्या कोठे घेऊन जाणार आहेत असा प्रश्न पडल्याशिवाय राहत नाही.

सत्यशोधन समित्यांनी शासन प्रशासनावर दबाव टाकण्यासाठी अहवालांचा आधार घेतला आहे. त्यासाठी विज्ञान तंत्रज्ञाने ते साध्य घेतात. समितीचा अहवाल प्रकाशित करण्यासाठी पत्रकार परिषद बोलावली जाते. बरेचदा पत्रकार परिषद जिल्हा मुख्यालयात (उदा. गडचिरोली, भंडारा, गोंदिया) तसेच नागपूर व दिंडी मुंबई या ठिकाणी एकाचवेळी आयोजित केली जाते. अहवाल स्थानिक वृत्तपत्रांमध्ये प्रकाशित होतील याकडे विशेष लक्ष दिले जाते. हिंदी व इंग्रजी भाषेतील देशापातळीवरील वृत्तपत्रे, मासिके त्रैमासिके यामध्ये अहवाल येतील याची विशेष काळजी घेतली जाते. याशिवाय इलेक्ट्रॉनिक्स प्रिंट मिडीयामध्ये म्हणजे ब्लॉग, फेसबुक, व्हॉट्सअप तो जाहिर केला जातो. वायर न ईपीडल्यु यासारखी मासिके व वेबसाईट्स वापरल्या जातात.

इलेक्ट्रॉनिक्स, प्रिंट मिडीया व इतर दृकश्राव्य माध्यमांच्या आधारे शहरी नक्षलवादाचा अजेंडा सतत लोकांसमोर ठेवला जातो. या लेखांमध्ये सरकार आदिवासींचे कसे शोषण करते, एनकाऊंटरमध्ये निरपराध लोकांना कसे मारले जाते, सरकारी दहशतवाद व मानवी हक्कांचे हनन या साख्या विषयांना घेऊन प्रयोगंदा केला जातो. पोलिस व स्थानिक

प्रशासन यंत्रणेच्या विरोधात पोलिस व न्यायालयांमध्ये धाव घेतली जाते. देश सत्यशोधन समितीच्या माध्यम नक्षलवाद्यांचे नितीधर्म उंचावेल यासाठी केला जातो. तद्गतच शहरी नक्षलग्रस्तभागात संघटनात्मक वापराचे केले जाते.

डॉ. धर्मेंद्र तेलगोटे

प्राचार्य

बाबासाहेब देशमुख पारवेकर महाविद्यालय, पारवा, ता.घाटंजी, जि.यवतमांड.

dptelgote@gmail.com

राज्यशास्त्र आणि सामाजिक शास्त्र अध्यासक, महाराष्ट्रातील अपस आमदार राजकीय वर्तन या विषयात डॉक्टरेट पर्यंत

डॉ. प्रशांत विधे

(लेखक-नक्षलवादी चळवळीचे अग्रेसर prashantvhige@rediffmail.com)

सहाय्यक प्राध्यापक

एम.ए. राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, इतिहास बी.एड.एम.फिल्.पीएच.डी., डिप्लोमा सुमन राईटर्स, डी.जे.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

भगवंतराव शिवाजी पाटील महाविद्यालय अचलपूर कॅम्प परतवाडा, जि.अहमदनगर

~~2018-19~~
2021-22

GOLDEN ERA IN ENGLISH LITERATURE

Editor:

Dr. Dinesh A. Gundawar

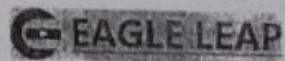
Assistant Professor, Dept. of English
Arts, Commerce & Science College, Maregaon
Dist-Yavatmal (M.S.) 445303

 EAGLE LEAP

Publishing Year : Sept. 2021

2021-22

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034

Contact : 7083766990 / 8400071634

Email : eagleleap.pp@gmail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : 978-81-951599-8-7

PUBLISHING DATE : 25/09/2021

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form
on by an electronic or mechanical means, including information storage
and retrieval systems, without permission in writing from the publisher,
except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

23	SOCIAL STRUCTURE IN THE AGE OF QUEEN ELIZABETH I: AN OVERVIEW.	Dr. Shriram Khade	146	34	PROSE, POETRY AND DRAMA IN THE RESTORATION AGE 1660 TO 1700	Mr. Sharikant Puri	212
24	PORTRAYAL OF WOMEN IN THE NOVELS OF R.K. NARAYAN	Dr. Sunil Bidwaik.	153	35	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Suhas Morey	219
25	DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Sunita Kayande	160	36	UNIVERSAL APPEAL IN SHAKESPEARE'S PLAYS	Mr. Vijay Bhagat	224
26	THE CONCEPT OF SHAKESPEAREAN TRAGEDY DURING ELIZABETHAN PERIOD	Prof. Amit Bhagat	165	37	THE INTRODUCTORY APPROACH TO NEO - CLASSICAL AGE	Smt. Vaishali Shelar Dr. A. R. Aney	230
27	UNIVERSITY WITS	Mr. Nagesh Ingle	174	38	FAMOUS SHAKESPEAREAN TRAGIC HEROES AND MODERN MAN	Dr. Abhijit Aney	235
28	SOCIO - POLITICAL CONCERNS IN INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Nishigandh Satav	187				
29	THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Prashant Kamble	192				
30	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Pundlik Nalinde	198				
31	ORIGIN AND DEVELOPMENT OF INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Rajkumar Nandagawali	202				
32	PATRIARCHAL AUTOCRACY IN TENDULKAR'S 'SAKHARAM BINDER' AND 'DATTANI'S 'WHERE THERE'S A WILL'	Mr. Sandeep Agrawal	207				
33	THE SIGNIFICANCE OF THE UNIVERSITY WITS IN THE DEVELOPMENT OF ELIZABETHAN DRAMA.	Mr. Shailesh Jittawar	212				

PATRIARCHAL AUTOCRACY
IN TENDULKAR'S 'SAKHARAM BINDER'
AND 'DATTANI'S 'WHERE THERE'S A WILL'

Author

Asst. Prof. Sandeep B. Agrawal
(H.O.D English)

H.O. Parvati Mahavidyalaya, Parwa Ghatnaji
Ta : Ghatnaji Dist : Yavatmal

Abstract

Patriarchy is something that cannot be separated from the structure of Indian society. The family in the Indian society is dominated by a male and it is he who is considered as the head of the family. The power that he enjoys over his family members is unquestionable. Since he is the head of the family, the freedom is hardly given to the other members of the family, especially to women. Being, the head of the family and more powerful than others in the family, the important decisions of an individual's life and career such as education, marriage, property etc. are taken by him. Vijay Tendulkar and Mahesh Dattani portray women suffering under the oppression of patriarchy and gender bias in their writings.

Sakharam Binder is probably Tendulkar's most intensely naturalistic play. Tendulkar presents a rude patriarchy in this play. He exposes the masochism of the lower middle class male through the character of Sakharam, the protagonist of the play. Due to the ill treatment meted out to him by his father, he ran away from home. The bitter experience he had in his life leave him rough and tough and foul-mouthed. Sakharam does not believe in the institution of marriage. So, he remains unmarried all through his life. However, he gives shelter to a helpless, deserted woman in the society, not with a view to improving her lot but to exploiting her further by fulfilling his sexual desire. Outwardly, he pretends that he is a saviour of women, but inwardly he is a dumping ground of all that is bad in society, so far as man-woman relationship is concerned.

Although he criticizes married life, he develops such a relationship, which is worse for the woman who suffers more with

Sakharam than with her husband before. Being a victim of the beating and neglect of the parents, he develops a rebellious attitude. He exploits miserable women and serves his ends. And he is ready to throw her out when there remains nothing womanly about her. Therefore E. Kestika is quite right in pointing out that "Sakharam's nature is as deceitful as that of a crocodile." Although he understands and supports a rebellious woman, he wants his woman to slave for him day and night, to respect his wishes, and to satisfy his lust. He claims to be the saviour of women by offering them a life, better than the earlier one, but he is neither a saviour, nor a savior, but an epicurean, a self-centered, pleasure-seeker. Sakharam. Like Oshana's Jimmy Porter from 'Look Back in Anger' appears to represent the angry and frustrated modern generation. Tendulkar, through the character of Sakharam, exposes the hypocrisy, jealousy, masochism and lust of the middle class male.

Like Sakharam Hasmukh Mehta, a business tycoon in the city who is gritty, gutsy and a stubborn man wants to enjoy patriarchal authority in his family, even after his death through his will. Having been an obedient son to his father all through his life, he expects the same from his son Ajit and family members. In his view, Ajit is an "outright loss and his schemes are crack pot schemes." Hasmukh also dominates upon his daughter-in-law, Preeti. He is suspicious of Preeti whom he thinks "preeti, charming, graceful and sly as a snake." He is unhappy with his wife Sonal too. According to him:

"When I was 21, the greatest tragedy of my life took place. I got married. . .

soon found what a good for nothing she was as good as mud. Ditto our sex life. . ."

The play focuses on the emptiness and uselessness of strict patriarchal codes. It dramatizes the politics of patriarchy which does not only marginalize the woman folk of the family but also other male members of the family. The play depicts how women are subjugated and suppressed by their male counterparts in a patriarchal social set up. Hasmukh Mehta exercises patriarchal authority over all the members of his family. He believes in absolute power. Hasmukh Mehta is enjoying the position

of the ablest and the perfect boss at home as well as at the business house.

Where There's a Will re-echoes the traditional Indian thinking that man is meant for business and woman for kitchen. This shows the subaltern position of women in Indian society. Dattani notably devices the names of all the characters which are exactly

opposite to their names, Hasmukh means a smiling face but he rarely smiles throughout the play. Sonal means gold but according to Hasmukh, she was good for nothing, she was like mud. Preeti means affection but was unaffectionate to almost every member of the family. Ajit means unconquerable but he could not win Hasmukh's heart. It's only Kiran whose name was appropriate as she acted as a ray of hope, whose efforts made a fragmented family a real family in the true sense of the term.

Though there is a huge difference in the time-span of both the dramatists, still one can see that there is no change in the position of woman who has been considered as the marginalized in the Indian society. By exploring the patriarchal power in their works, both playwrights suggests that the real position of women has not yet improved in the society. She is still chained in household drudgery. Both the plays, *Sakharam Binder* and *Where There's a Will* are women oriented. The title of *Sakharam Binder* suggests that Sakharam is the main protagonist but in reality the action of the play revolves round the character of Laxmi.

Dattani also reflects on the issue of gender roles and their miserable plights. Even, in modern times women are treated as 'sex-objects' and are 'exploited' physically and psychologically. He is considered as the spokesperson of the marginalized people. His plays display his deep concern for the generated subaltern. He suggests through his works that modern education has made women aware of their rights and duties. Now they are in the position to observe their decisions and deeds very minutely in the context of patriarchal society. So if required, they are prepared to contend with patriarchal unjust authority for their right and equalities. It seems that male-pride or male-ego is the root cause of the present plight of women and we can overcome this by imparting proper education and employment.

In the play *Sakharam Binder*, Tendulkar also deals with woman's suffering and senseless wastage by depicting the multi-dimensional nature of womanhood. Laxmi who is a religious and traditional woman turns into a vicious lady. On the other hand, Champa is bold and frank. By exploring the different psychology of the characters of Laxmi and Champa, Tendulkar unintentionally removes the title of being a feminist. He is neither a feminist nor a socialist but a realist, whose minute observation helps him to explore the real position of a woman in society. Through the miserable conditions of Laxmi and Champa, Tendulkar suggests that women themselves are largely

responsible for their pathetic conditions. Champa shows sympathy to Laxmi but Laxmi turns wily and becomes the cause of her death. In this way both women not man, Sakharam, become the cause of woman's sufferings. Tendulkar, here, states that true awareness in society does not come about by any movement like feminism, humanism and socialism, but it comes by self-realization.

Women should first of all acknowledge their roles in the society and start responding their sex. They must assert their importance in a man's life. They themselves should make their importance felt to their male-partners that they are their better-half, not slaves, not inferiors. No fight, no anguish, no hatred against anybody but what they have to do is to act resourcefully as Kiran and Sonal act at the end of the play. The union of Kiran and Sonal- a collective force born out of the long annals of exploitation and suffering, is an effort to abolish sexual colonialism.

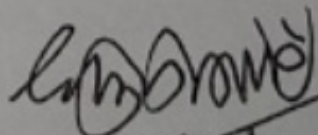
Another notable aspect of both the playwrights is that both have falsified the assertion of patriarchy at the end of both the plays. The play, *Sakharam Binder* ends with the shattered pride of Sakharam. An autocrat at last becomes a puppet in the hands of Laxmi. It is Laxmi, a submissive, tender, docile woman who incites Sakharam to kill Champa and tactfully handles the situation after the murder. She shows her presence of mind before this autocratic man. Similarly, Hasmukh Mehta, at the end, collapses by Kiran's revelation of Hasmukh's real identity. He realizes at the end that Kiran has just used him to fulfil her needs. The playwrights suggest a mockery of patriarchal tradition and authority. In both the plays, man's desire to control woman leads him to be the victim of his own machinations. Tendulkar and Dattani are both convinced, through the collapse of man's assertion at the end, that patriarchal autocracy is merely an attempt to make oneself secure. So, man's drive for domination arises out of his own apprehension of insecurity.

Hasmukh Mehta, in *Where There's a Will*, realizes that he has been made a victim of his own mechanism. He vested power in Kiran to fulfil his desire for his posthumous control over family, but she exercises these powers to improve her own interpersonal relationship with the members of Mehta's family. In short, both the playwrights sincerely attempt to falsify the assertion of patriarchy. *Sakharam Binder* and *Where There's a Will* follow the pattern of self-assertion to self-realization. Tendulkar and Dattani are serious playwrights in the realm of Indian English Drama to the urban cosmopolitan and the middle class.

Indians. Most of the issues taken up in their plays are radical, unconventional, contemporary and free from taboos. Through their innovative and experimental themes, they have prepared the stage for a specific realism on the lines of Ibsen and Shaw. The protagonist of their plays are actually the victims of harsh circumstances in life in the so-called modern, cultured society.

References:-

1. Dattani, Mahesh. Collected Plays Vol- I. New Delhi, Penguin, 2020
2. Nair, Anita. "An Unveiling of a Playwright in Three Acts". The Gentleman, May 2001
3. Butler, Judith. Gender Trouble: Feminism and the subversion of Identity. New York- Routledge, 1990
4. Tendulkar, Vijay. Five Plays, Oxford University Press, Bombay, 1995
5. Agrawal, Beena. Mahesh Dattani's Plays A New Horizons in Indian Theatre. Jaipur: Book Enclave, 2011
6. Dharan, N.S. "Gyno-criticism in Silence!" The Plays of Vijay Tendulkar. New Delhi: Creative Books, 1999.

Principal
B.D.P. College, Parwa

2021-22

chapter in my Edited Book

FEMINIST PERSPECTIVES IN ENGLISH LITERATURE

Editor :
Dr. Sunil S. Bidwaik

EAGLE LEAP

Publishing Year : Nov. 2021

242

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034

Contact : 7083766990 / 8600071634

Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : 978-81-951599-4-9

PUBLISHING DATE : 20/11/2021

9 788195 159949

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form
on by an electronic or mechanical means, including information storage
and retrieval systems, without permission in writing from the publisher,
except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

Preface

The basis for this book stemmed from my passion to understand 'Feminist Perspectives in literature'. Feminism focuses on the theory of patriarchy as a system of power that organizes society into a complex of relationships based on the assertion of male supremacy. In light of this theory, the oppression and marginalization of women is thus shaped not only by gender but by other factors such as race and class. The term feminism encompasses various social movements, from the late-nineteenth-century women's rights movement to the mid-twentieth-century women's movement in Europe and the United States, as well as referring to theories that identify and critique injustices against women. Feminism is said to be the movement to end women's oppression. A core connotation of "feminism" is thus a commitment to revealing and eliminating sexist oppression.

With the above intention, each chapter has discussed different aspects of 'Feminist Perspectives' through the lens of a particular discipline. The journey of all the contributions of this book has been very time consuming. The passion of all the contributors in writing each of the chosen topics was an actual reflection of how they seemed to be an expert in each of their area of interest. The purpose of each one of them was to bring possible solutions for eradicating the women's oppression and that can focus on the betterment of our society through a solution-based and right-based approach.

Dr. Sunil S. Bidwalk

INDEX

Sr. No.	Author	Title	Page No
1.	Dr. A. Shajitha Banu & Dr. N. kavitha	Reflecting The Indian Spirit : Exhibiting Inner Strength Amidst Turmoil And Turbulence Of Women Characters In The Select Novels Of Kamala Markandaya	6
2.	Dr. N. Kavitha Dr. A. Shajitha Banu	Portrayal Of Indian Women And Culture In The novels Of Rohinton Mistry	17
3.	Dr. Amanpreet Kaur	Representation Of Womanhood In Selected Works Of Prominent Women Writers In Indian Writing In English: Kamala Das, Shashi Deshpande, Anita Desai, And Arundhati Roy	24
4.	Dr Ravindra D. Hajare,	Predicament Of Women In Khalid Hosseini's 'a Thousand Splendid Suns'	40
5.	Dr. Sunil S. Bidwaik	Feminine Sensibility In The Poems Of Kamala Das	50
6.	Dr. Jayasudha	The Concept Of Feminist Consciousness In Kavery Nambisan's The Scent Of Pepper	60
7.	Dr. Susheela. B	Feminist Tenets In The Novels Of Margaret Atwood	70
8.	Dr. Aparna Ajith	Faces And Phases In A Women's Life : An Appraisal Of Jaishree Misra's Ancient	79

9.	Dr. Radhakrishna G. V.	Indian Feminist Theatre - An Appreciation	80.	Dr. Ganesh J. Gaikwad	Feminist Approach In Literary Criticism	160
10.	Dr. V. S. Sankara Rao Chinnam	Psycho - analysis Of Female Characters In Manju Kapur's Novels	91.	Assi. Prof. Sandeep Agrawal	Interrogating The Norms Of Heterosexuality In 'A Muggy Night In Mumbai'	165
11.	Dr. Dinesh A. Gundawar	Feminist Approach In Literary Criticism	102.	Shrikant Niranjana Puri	Types Of Feminism	170
12.	Dr. Sunanda S. Shelake	Portrayal Of Patriarchal Oppression Towards The Female In Girish Karnad's Play Naga - Mandala	113.	Mr. J. A. Navlekar & Dr. A. R. Ancy,	Impact Of Culturally Diversified Society On The Female Characters In Chitrabanerjee Divakaruni's 'the Bats', 'clothes', 'silver Pavements Golden Roof' And 'the Word Love' In Arranged Marriage	177
13.	Dr. Ajay G. Murkute	Feministic Perspective In Bapsi Sidhwa's Ice-candy-man	114.			
14.	Dr. Shanker Singh Solanki	Kamala Markandaya's Feministic Approach In The Novel "A Handful Of Rice	122/24.	Ms. Sayali Kawale	Patriarchy Curbed Sexual Abuse : A Feminist Study Of The Selected Novels Of Contemporary Indian Women Writers In English	185
15.	Dr. Sharad R. vahirkar	Indian Feminism : Exploration Of Self By Pricilla Hart In Shashi Tharoor's 'riot'	127	Ms. Mokana Sundari M.	Accredited Women Writers Of Empowerment In Indian English Writing	195
16.	Dr. Amit. Y. Kapoor	Feminist Voices In The Indian English Novel	135	Rajkumar Khushalrao Nandagawali	Representation Of Female Characters In Indian Literature	202
17.	Dr. Amol Musale	One Indian Girl : A Relook Into Feminism	142	Jayashree B K	Status Of Women In Ancient Indian Literature	206
18.	Dr. Hitendra B. Dhote	Representation Of Female Characters In Chetan Bhagat's Novels	148			
19.	Dr. Nitin Ramprasad Jadhao	Voice Of Women In Indian Writing In English Literature: A Review	153	Mr. Satish Dnyaneshwar Morey	A Flight Of Pigeons : An Exposition Of Feminine Sensibility	213

INTERROGATING THE NORMS OF HETEROSEXUALITY IN 'A MUGGY NIGHT IN MUMBAI'

Assi. Prof. Sandeep Agrawal
B. D. Parwekar Mahavidyalaya, Parwa
Ta- Ghatanji Dist- Yavatmal

A Muggy night in Mumbai is Dattani's most performed play and has been very well received in urban India despite its unconventional theme. The play was also adapted by the author into a film called Mango Souffle which won accolades in film circles. The play is a celebration of freedom, but it also warns that the freedom is threatened the moment one steps out of the privacy of home. Kamlesh, the protagonist of the play, has shared an unsuccessful relationship with Ed. The relationship flounders due to societal pressures of heterosexuality which makes Ed believe that he is somehow wrong and should switch to the normal, heterosexual mode. Kamlesh is unable to come to terms with the broken relationship. He comes in contact with Sharad who is a very lively, intelligent and confident person. Both Kamlesh and Sharad live together for some time. But unable to forget Ed Kamlesh dumps Sharad. Meanwhile, Ed starts seeing Kamlesh's sister Kiran on the advice of a psychiatrist. Their marriage is fixed and they plan to visit Kamlesh before the wedding. Kamlesh is however, still unable to get over his relationship with Ed. He seeks the opinion of his queer friends who advise him to tell Kiran about his past affair with Ed.

When the play opens, we see that Kamlesh has invited some of his queer friends including Sharad to his place. There are Sharad and Deepali who are extremely frank and very comfortable with their sexuality and loyal to their partner's. There is a Bunny Singh, a TV actor, who clandestinely enjoys their relationship while being happily married and presents a macho, heterosexual exterior. There is Ranjit who thinks that India is not a good place for queer people, so has gone abroad. All these people have found solutions to the societal operations and oppositions in different ways. In other words, they have employed different survival tactics, Sharad and Dipali by being very upfront and honest about their identities, Bunny by hiding behind a veil of marriage and becoming invisible, and Ranjit by escaping to foreign lands. Overall, the play foregrounds the subjectivity of queer people in a country like

India and shows a significant aspect of contemporary Indian subjectivity in terms of its metropolitan gay society. Gay subjectivity is relatively unacknowledged but is very much a fact as become evident in a recent media debate following a High court judgement and the subsequent agitation demanding amendments in the constitution to legalise gay relationships and marriages. But Kamlesh's problem is different. He is not ashamed of being a homosexual and is very honest about it, but Ed is ashamed to own the relationship publicly.

Ed sees a psychiatrist who encourages him to adopt heterosexuality. Dattani uses this opportunity to criticize mainstream psychoanalysis for being status-quoist. As Foucault suggests with reference to the technique of the self, psychoanalysis should also open up spaces for allowing a person to be what he/she chooses to be. However after consulting the psychiatrist, Ed starts seeing Kamlesh's sister Kiran who does not know about his relationship with Kamlesh. Kamlesh passively lets things happen as he thinks that Ed has changed and will keep his sister happy. When Kamlesh's friends come to know of the situation, they ask Kamlesh to reveal Ed's secret to Kiran. But since Ed will not tell her and Kamlesh doesn't want to tell her, they decide that she should learn the secret herself through a photograph of Kamlesh and Ed taken together. While Kiran is shocked to learn that both Kamlesh and Ed have been deceiving her, Ed reveals another secret to Kamlesh that his real motive behind marrying Kiran is to remain close to Kamlesh and fulfill his homosexual desire clandestinely. This leads to further complications causing psychic injuries to people extracting a heavy price from them. The play ends with Kamlesh rediscovering love with Sharad and a humiliated Ed trying to commit suicide. The social pressure is so overwhelming that he just cannot think of living normally. To him living according to the norms of the heterosexual society is a prospect worse than suicide. It needs to be noted that the theme of alternate sexuality has been treated with delicacy in the play. Dattani tries to find out why the queer people seem to be hypocrites, escapist and introverts. Is it simply a strategy for surviving in a hostile environment? The incriminating discourses of the heterosexual world is always present in the Play.

It is a play about how society creates patterns of behaviour and how easy it is for individuals to fall victim to the expectation society creates. For the fault is not just the characters, it is everyone's in a society which not only condones but encourages hypocrisy, which demands deceit and negation, rather than allowing self-expression, responsibility and dignity. This society, in which the queer people have to necessarily live doesn't accept them as what they are. It tries to make them what they are not, with often disastrous results. It brings about their self-alienation through a complex web of discourses, as subjectivity is colonized by

forces with which they cannot see eye to eye. The typical reaction against the situation is that of a Bunny Singh and Ed who get married to prove to the society that they are normal while secretly carrying with their gay relationships. It demeans them in their own eyes by undermining their self-worth. Bunny Singh continues to perform the role of a straight male to gain acceptance in his professional circle which expects him to be an ideal husband, a family man. Bunny defends his decision vehemently but we can feel that he too is tired of this hypocrisy, of not being able to express him honestly. Ed also, a victim of similar social pressure decides to marry Kiran to secretly get Kamlesh's love. But he forgets the emotional harm he would be doing to Kiran. Kiran asks him, "What did you want from me? What did you want from me so badly that you could not care how much you hurt me for it?" Bunny and Ed thus translate the oppression they receive at the hands of society into deception and victimization of their wives, the chain reaction begins, without any point in sight at which it would end.

Then there is Ranjit who who leaves India in order to lead a life of his choice. There are others like Deepali and Sharad who are very honest about their sexuality and flaunt it openly. They are not afraid of what people would think about them, but go on to do their own thing. Deepali lives with her girlfriend Tina and is very comfortable discussing her femininity: "I thank God. Every time I menstruate I thank God I am woman". But it is interesting to note her remarks on queer men relationship: "I am all for the gay man's cause. Men deserve only men!" Sexuality is one thing but the gender war is also there to be seen. When Kamlesh is accused of exploiting the guard sexually, Deepali comments: "Treat him like a sex object. Men should get a dose of their own medicine!" The heterosexual world peeps in time and again and makes its presence felt. There is a wedding taking place in the compound whose noises and sounds disrupt the peace of the cosy flat. Then there is a couple making love, seen through a window. The couple becomes a tool for exposing and even deconstructing the reality of heterosexual marriage in the Play. Sharad seems to be exposing the unhappiness and compromises that normal marriage usually involves. Probably that is the reason he is averse to paid sex, as it involves sexual exploitation of the one being paid. The neighbouring woman can be compared to the guard, who is sexually exploited by Kamlesh in return for money. Sharad comments, only men who are fat, bald and forty pay for sex. The parallel between Kamlesh and the husband in the neighbourhood is apparent.

The outside world which is alien to the insiders keep on exerting its pressure. First the wedding, then the children chasing Bunny for an autograph and finally the neighbours finding out the incriminating photograph of Kamlesh and Ed. The outside world is a metaphor of

oppressive ambience in which queer person has to live. It appears as both a metaphor and reality. The presence of the opposing force in the form of the outside world creates a discourse of opposition to homosexuality. These discourses damage the vitality and energy of human beings. As a result the subject of such discourses create around themselves a cocoon of cultural codes and institutions which further increase their subjection. Gay subjectivity is shown to be constructed as an oppositional subjectivity against an oppressive discourse of normative heterosexual behaviour. These discourses construct an idea of the subject so that people start seeing themselves as normal/abnormal.

The ending of the play is not on the expected lines. Conventionally, it could have ended in Ed's suicide, but Ed is saved and is shown to get up, although with some help. He starts walking towards the people he earlier dreaded facing. The playwright though not very loudly, makes a plea for an atmosphere of acceptance and acknowledgement for the queer community and also brings out the gay issues out of the closet into the open. The play stands on the side of gay emancipation. Dattani projects through the play the problems faced by the Indian urban queer community. He deals with a variety of queer sensibilities, including men and women, showing how they react to societal pressures. The play also raises serious questions as to whether homosexuality is an unnatural aberration. Are people homosexuals by choice? In other words, can one choose one's gender and sexuality? And can homosexuals convert to heterosexuality? It is difficult to answer these questions with certainty, but contemporary theory suggests that gender is performative. According to Judith Butler, it is possible to make a choice since we become the gender we perform. In other words, gender identity is not fixed and permanent.

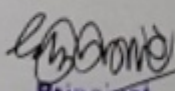
It is a sequence of acts and utterances and there are ways of doing one's identity which may upset the conventional binary oppositions of masculine/feminine or straight/queer. But by choice Butler doesn't mean that the subject is entirely a free agent who can select her/his gender because the choice of gender is limited from the start. The subject can, however, do its gender performatively like Ed does in the play, as he tries to become manly through certain acts while trying to convert to heterosexuality on the advice of his psychiatrist. It is a performance one puts up before the world to gain acceptance, power and authority. Ed plans to put up this performance before others, so that they should see him as a normal, straight, heterosexual man. But in reality Ed admits before Kamlesh that he wants to remain a homosexual and continues his relationship with him. But he forgets the harm he is causing to Kiran. Ed is so confused by the expectations and pressures of society that he cannot decide for himself. But the question remains whether one

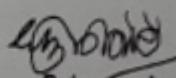
can choose his/her gender/sexuality.

The play attempts to pose several questions while affirming also that any definite answers are not possible. Dattani's play thus raises a host of rarely addressed issues and places them in the forefront. The constant movement of action across time and a multilevel stage are recurrent technical devices in Dattani. He fuses the past into present and oversteps the limitations of time by two methods. The first is the flash back method and the second is the simultaneous action in a particular scene at one time but with different characters in different parts of the set, juxtaposing the two conversation to achieve either comic or ironical effects. Sometimes it is also case of history constructing subjectivity through the memory of one character and the oblivion of another. Through this method, Dattani plays with the temporal layers of subjectivity. The theatrical techniques used by Dattani reinforce the multi-layered perception of subjectivity. Dattani thus achieves a decentralisation of subjectivity, granting the subject the freedom to make himself/herself, the freedom of self-invention.

References:-

1. Dattani, Mahesh. Collected Plays Vol- 1. New Delhi, Penguin, 2020
2. Nair, Anita. "An Unveiling of a Playwright in Three Acts". The Gentleman, May 2001
3. Butler, Judith. Gender Trouble: Feminism and the subversion of Identity, New York- Routledge, 1990
4. Agrawal, Beena. Mahesh Dattani's Plays A New Horizons in Indian Theatre. Jaipur: Book Enclave, 2011
5. Dhawan R.K. The Plays of Mahesh Dattani : A Critical Response. The Commonwealth Review 2002

Principal
B.D.P. College, Parwa

Principal
B.D.P. College, Parwa

2021-22

ग्रामीण साहित्य आणि संस्कृती

संपादक
प्रा. डॉ. संतोष चव्हा
प्राचार्य डॉ. गोपाल कोणे

प्रशांत प्रकाशनालय

प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती
© प्रा. डॉ. संतोष चव्हा

- प्रकाशक । पुस्तक
माधव पाटील
१२७८८ पब्लिकेशन्स
३, प्रताप नगर, श्री मंत्र ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
जून-समाज महोदयानगर, मुंबई,
दूरध्वनी ४२५००१.
- दूरध्वनी । वेब । ईमेल
०२५७-२२३५५२०, २२३२८००
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com
- आवृत्ती । आवणसवणी । किंमत
एप्रिल, २०२१
९७८-९३-९१३९१-६९-०
₹ ३९५/-
- मुखपृष्ठ । अक्षरनुकल्पणी
प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com

Prashant Publications app for e-Books
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणत्याही संकल्प, कोणत्याही व्यक्तीला या वाक्यात नुसतेच उल्लेख असून कोणत्याही व्यक्तीला
लेखक/प्रकाशक कोणत्याही लेखी दुरुवृत्त्यासाठी जबाबदार नाहीत. यांचे वाक्यातील उल्लेख कोणत्याही व्यक्तीला
लेखक/प्रकाशक कोणत्याही लेखी दुरुवृत्त्यासाठी जबाबदार नाहीत. लेखकांनी कोणत्याही व्यक्तीला या वाक्यात नुसतेच उल्लेख असून कोणत्याही व्यक्तीला

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

प्राचीन भाषातील शिकलेल्या पिढीला १९६० च्या आसपास
सांस्कृतिक धान आले. आयुष्य अनुभवलेले अनुभव, अनुभवत असलेले
खेडे आणि ते जीवन साहित्याचा विषय होऊ शकते याची त्यांना जाणीव
झाली. आयुष्य वाचतो ते प्रभावित मराठी साहित्य समग्र जीवनाचे
निवृत्त करित नाही. खरेतर खेड्यात राहणारी माणसे आणि शेती, निसर्ग,
पशुपती, पिके, जमिनीचा प्रकार, जलसंपादन यांचा अतूट संबंध असतो.
प्राचीन विधान म्हणजे केवळ खेडी असलेला विभाग नसे, तर विभागाच्या
साधनसंपत्तीवर आणि शेतीनिहाय जीवन पद्धतीवर ज्यांची उपवीक्षणा चातले
असे खेड्यातील, खेड्याच्या भोवतीचे, रानावनातील, धटके असे सर्व
लोक जेथे राहतात असा सर्व विभाग होय. या विभागातून उपवीक्षणेसाठी
राहतात जाणारे व तेथे काम घंट करणारे परंतु मूळच्या आयुष्या खेड्याची
प्रत्यक्ष किंवा मानसिक पातळीवर संबंध ठेवणारे जनसामान्य 'ग्रामीण' या
संज्ञेत समाविष्ट आहेत.

प्राचीन मानसाचे त्याच्या काळात आर्द्रवतील, पिकावतील, झाडावतील,
पशुपतावतील, घनिष्ठ प्रेम आणि शिन्हाच्या लक्षणीय असतो. प्राचीन जीवन
काळातकाळाचे, हातअपेक्षांचे असते. तरीसून त्यांच्या जीवनात आयुष्याचे
क्षण मुद्रा असतात. दुधाच्या सादीसमूह तर शेणाच्या पोवट्यावरून त्यांचे
भावबोध गुंतलेले असतात. प्रतिकूल परिस्थितीतही जागृताचे विषय बळ
त्यांनी आत्मसात केलेले असते. शेतकरी-शेतकरी, अतुले-बलुने यांचे
परस्पर संबंध घट्ट आणलेले गेले आहेत. सांख्यिकीकरणामुळे दुनी गव्हाडा
पद्धती मोडकळीस आली आहे. पण ती संपूर्ण नष्ट झाली नाही. शेती, पिके,
उत्पादन पद्धती, अतिवृष्टी, अनावृष्टीचा प्राचीन जीवनावर होणारा परिणाम
यामुळे रानाचा रंग आणि रंगाचा रंग होतो. प्राचीन भाषासाधना विचार शैली
आणि त्याचे पशुपन वगळून करताच येत नाही. शेती आणि पशुपन यांची
कोणत्याही कारणाने परवडू होऊ नये असे शेतकऱ्यांना वाटते.

बदलत्या काळामुसार शैलीनिहाय बदलत आहे. सहस्राब्दीतील शेतकरी
शेतीचे प्लॉटिंग करून शेती विकत आहेत. शेती विकणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या
मनातील ताण-तणाव, त्यांची आर्थिक स्थिती आयुष्य लक्षात घेतली
पहिजे. अनावृष्टी, अतिवृष्टी, कारपीट, पिकावतील कीड वासायाना निसर्ग

प्राचीन साहित्य आणि संस्कृती । ३

: अनुक्रमणिका :

- ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, स्थिती, गती आणि अपेक्षा, आव्हाने..... १५
प्रा. डॉ. गजानन लोहवे
- ग्रामीण साहित्य : संकल्पना, प्रेरणा व विशेष २२
प्रा. रेखा व्ही. इंगोले
- ग्रामीण साहित्याची परंपरा २७
प्रा. डॉ. अनुराधा रा. मुळे
- ग्रामीण साहित्याची चळवळ ३४
प्रा. सौ. हेमा शि. जबजाळ
- ग्रामीण कृषी जीवन आणि संस्कृती काल-आज-उद्या ४०
डॉ. दिपाली प्र. गांवडे
- ग्रामीण कृषी जीवन व संस्कृती ५०
प्रा. फिरोज साहाळा
- ग्रामीण साहित्य व लोकसाहित्य अनुबंध ५५
डॉ. भाऊसाहेब दादासाहेब गव्हाणे
- लोकजीवनातील लोकसमजुती ६३
डॉ. कांत जाधव
- लोकसंस्कृती आणि लोककलावंत ७३
प्रा. पुरुषोत्तम एस. निर्मळ
- ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्य : अनुबंध ८०
डॉ. ममता व. दयने
- शेती जीवनाची दैन्यावस्था रेखाटणारी सचिन वसंत पाटील
यांची ग्रामीणकथा ८४
डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे
- ग्रामीण साहित्यातील ग्रामजीवनाचे वास्तव ९२
डॉ. माधुरी मनोहरराव पाटील

- ग्रामीण वाचन संस्कृती आणि ग्रंथालय २५१
प्रा. डॉ. सी. बाभना वि. सातव
- ग्रामीण जीवनावर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव २५८
डॉ. दामोदर शी. दुधे
- ग्रामीण नाट्यसंस्कृती : गोंधळ, तमाशा, दशावतार २६३
प्रा. डॉ. अरुण पाटील
- ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांवर ग्रंथालय तंत्रज्ञानाचा
सकारात्मक प्रभाव २७१
प्रा. राजेश गैडाम
- ग्रामीण सामाजिक वास्तव २७७
डॉ. देविदास श्रीराम भात
- एका ग्रामीण ग्रंथालयाचे स्वः कथन २८१
प्रा. जयदेव म. वानखेडे
- भारतातील ग्रामीण बेकारी २८६
प्रा. डॉ. के. व्ही. डबळे
- नव्यदोतर ग्रामीण कादंबरी २९१
प्रा. डॉ. नंदकुमार ग. भाकरे
- ग्रामीण-जिवन की समस्याएँ २९७
डॉ. फरहाना आझमी
- Changing Role of Academic Libraries in Social Context ३०५
Dr. Amol Govindrao Wakode
- Analytical Study of Village Schoolmaster ३१०
Ku. P. B. Ruikar
- Analytical Study of 'Zaare' ३१४
Dr. A. N. Qureshi
- Agricultural Challenges and Opportunities for Youth ... ३१७
Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari

ग्रामीण साहित्य : स्वरूप, स्थिती, गती आणि अपेक्षा, आव्हाने

प्रा. डॉ. गजानन लोहवे
मराठी विभाग प्रमुख

बाबासाहेब देशमुख पाठ्येकर महाविद्यालय, पारवा, ता. पाटंकी, जि. वयतमाळ

सारांश :

पांपरा जिवे जिवे अडवेल, विकासाला अडवण होईल तिथे ग्रामीण साहित्य त्वाला नकार देईल. या अर्थाने ग्रामीण साहित्य कालबाह्य परंपराना नकार देते. ग्रामीण साहित्य केवळ एवढ्यापुरतेच विद्रोही नाही तर त्वाला प्रस्थापित, समताधिहित, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ, लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था अधिप्रेत आहे. कोणत्याही दमनाचा व सोबणाचा ग्रामीण साहित्य विरोध करते. शेतकरी या मूल्याला ज्यांचा विरोध असेल ते ग्रामीण साहित्याचे शत्रू आहेत. ग्रामीण साहित्य कोण्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही. ग्रामीण साहित्यात व्यक्त होणारा अनुभव हा वास्तव, जळजळीत, धारदार असेलच पण तो विशिष्ट आकृतिबंधाच्या आधारे सौंदर्य चीतन्यपूर्ण रीतीने रसरशीत च पूर्ण असलेले होईल. प्रतिभावंताने त्या अनुभवाला जिवंत व बोलके रूप दिलेले आहे. म्हणून ग्रामीण साहित्य वाचनाने मनोरंजनही होईल. उत्कृष्ट साहित्य व श्रेष्ठ दर्जाची कलाकृती असा प्रवृत्त ग्रामीण साहित्य देईल.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. एकूण लोकसंख्येच्या ७० टक्के इतकी लोकसंख्या शेतीशी संबंधीत असून त्याची भिस्त ही सर्वस्वी शेतीवरच आहे. शेती हाच वा बहुसंख्यांक लोकांचा जगण्याचा मूलाधार आहे. त्यांच्या जगण्याचे तपशील समाजापुढे मांडले जावे म्हणून अनेक साहित्यिकांनी स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात त्यांच्याविषयी विपुल प्रमाणात लेखन केले. स्वातंत्र्यपूर्व 'जानपदगीत संप्रदायाने' काही काळ ग्रामीण जीवन दर्शन आपल्या जानपद गीतांमधून घडविले. प्रारंभ झाल्यानंतर ग्राम मतदाराची संकल्पना समाजात रुढ व्हावला लागली. त्यांच्या विचाराने भारलेल्या कार्यकर्त्यांनी महात्मा गांधींची खेड्याकडे चला ही हाक ऐकून गावाची वाट धरली. लेखक, कवी, कलावंतांना त्यांचे खडे खुणावू लागले. गावाची आठवण बलवत्तर ठरली. त्यांच्यामध्ये गावाप्रति असणारी कर्तव्याची भावना जागृत झाली. १९२० ते १९३० या काळात या जागीविला चांगले बाळसे आले. कलावंत मंडळी कृतिप्रवण झाली. खरा भारत हा खेड्यातच

राहतो, त्यामुळे खेड्याची प्रगती झाल्याशिवाय देशाची प्रगती होणार नाही. देशाचा खरा विकास, गावाची, खेड्याची परंपरिक स्थिती पालटणे शक्य होणार आहे असा विचार बळावला. त्यातूनच राष्ट्रवादी विचारसरणीने भारतीय संस्कृती, तिची पुरातनता, श्रेष्ठत्व, पारंपारिक संस्कृतीच्या पारंप्रणीवर तपासण्याची उर्मी बळावली. त्यातूनच जीवनाविषयीची अस्मिता जागृत झाली. आधुनिक काळात वंशप्रधानता, औद्योगिकरण, शहरीकरण यावर अधिक भर दिल्याने गुंतागुंत वाढली व समाजात जटील समस्या निर्माण झाल्या. निरामय, शांत आणि निकोप भावमय जीवनास शहरी माणूस पारखा होत गेला. म्हणूनच एक नव्या आशेने सर्वांची दृष्टी पुन्हा भूप्रदेशाकडे जाताना दिसते. गावाच्या मातीचा सुगंध अभिर गुलाल वाटावा इतका परिचयाचा व आपुलकीचा. त्या सुगंधाचा टिळा भाळी रेखल्याबरोबर साऱ्या गतस्मृतीचा चलचित्रपट दृष्टीसमोर साकार झाला. मूकबागी बोलकी झाली. शब्दांना धुमारे फुटले. त्यातून शब्दांची आरास उभी राहिली. मराठी साहित्याला अनुभवाचा कसदारपणा बहाल करणारे ग्रामीण साहित्य असा पद्धतीने संपूर्ण झाले.

ग्रामीण साहित्याची निर्मिती :

ग्रामीण वास्तव अनुभवणारी आणि आपल्या साहित्यातून अभिव्यक्त करणारी पिढी १९६० च्या नंतर मराठी साहित्यात उदयास आली. बी. रघुनाथ, शंकर पाटील, चंक्टेस माडगुळकर, द. मा. मिरासदार यांनी ग्रामीण साहित्य, ग्रामीण बोली भाषेचा ताबेपणा, टवटवीतपणा त्यांनी साहित्यात आणला. यानंतर आनंद यादव, उष्य शेटके, बाबा पाटील, कृष्ण गायकवाड, दादा गोरे, शंकर पाटील, द. ता. भोसले, चंद्रकुमार नलगे, सखा कलाल, चारुता सागर, बाबाराव मुसळे, सदानंद देशमुख इत्यादी या साहित्यिकांनी ग्रामीण साहित्याला आकार देण्याचे काम केले. बदलते खेडे आणि खेड्यातील ताण तणावाचे चित्रण त्यांनी केले. सभोवतालच्या परिस्थितीचे ग्रामीण यांचा विचार, भावनांवर होणारे आघात-प्रत्याघात, त्यातून घडणारे मन, माणसा-माणसातील संबंध, ग्रामीण साहित्यात जीवधेणे वास्तव आहे. शेतकऱ्यांच्या वाट्याला आलेले हलाखीचं जगणं, त्यांच्या नशिवाला आलेल्या दारिद्र्य, कधी कोरडा दुष्काळ तर कधी ओला दुष्काळ, शेतमालाचे न ठरणारे भाव इत्यादी विषयांचे लेखकांनी ग्रामीण साहित्या मधून बर्जून केलेले आहे. यां सर्वांमधून ग्रामीण साहित्याला शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदनेला एक सूक्ष्म पदर आहे.

मराठी साहित्यातील ग्रामीण हा शब्द संस्कृतमधील 'ग्राम' या शब्दावरून घेतला असून त्याचा अर्थ गाव-खेडे, समूह असा आहे. मराठी शब्दरत्नाकर या ग्रंथाचे कर्ते वा. ग. आपटे यांनी ग्राम हा शब्द पुढिगी असल्याचे म्हटले आहे.

वस्ती करून राहिलेल्या अनेक कुटुंब याचा संबंध आहे असा ग्राम या शब्दाचा अर्थ त्यांनी सांगितला आहे. ग्राम या संस्कृत शब्दापासून ग्रामस्थ, ग्राम, ग्रामकन्या इत्यादी शब्द सिद्ध होतात. मराठी शब्दापासून गावकरी, गावदान होतात. ग्रामीण साहित्याची संकल्पना समजून घेणे उपयुक्त ठरेल.

ग्रामीण साहित्य संकल्पना :

ग्रामीण साहित्य ही संकल्पना एखाद्या प्रदेशांतर्गत जीवनातून निर्माण झालेल्या साहित्याला वापरली जाते. ग्रामीण साहित्याला प्रादेशिक साहित्य असेही संबोधले जात असे. मात्र ग्रामीण व प्रादेशिक साहित्य एक नाही असा निर्याळा सुप्रसिद्ध लेखक व समीक्षक डॉ. आनंद यादव, डॉ. द. वि. कुलकर्णी, नागनाथ कोतापड्डे, डॉ. म. सु. पाटील इत्यादींनी दिला आहे. ग्रामीण साहित्य ही ग्रामीण परिघातून जन्माला आलेली अनुभूती होव. ग्रामीण विस्त्यातून एक ग्रामजीवन विशिष्ट पद्धती, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, निसर्ग, माती, प्राणी इत्यादी खुणा दिसून येतात. या ग्रामीणत्वातून ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्यांचा संदर्भ वास्तवाशी व आदिमवेशी जोडलेला आहे. गावातील राहणीमान, एकत्र कुटुंब पद्धती, समूहजीवन आणि या सर्वांमधून वाहणारा एक प्रकारचा अंतर्नाद ग्रामीण साहित्यामध्ये उमटलेला दिसतो. ग्रामीण जीवन हाच खरा भारतीय जीवनाचा अंतर प्रवाह आहे.

ग्रामीण साहित्याचे निराळेपण :

परंपरा त्रिधे त्रिधे अडवेल, विकासाला अडचण होईल तिथे ग्रामीण साहित्य त्याला नकार देईल. या अर्थाने ग्रामीण साहित्य कालबाह्य परंपरांना नकार देते. ग्रामीण साहित्य केवळ एवढ्यापुरतेच विद्रोही नाही तर त्याला प्रस्थापित, समताधिकृत, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ, लोकशाहीवादी समाजव्यवस्था अभिप्रेत आहे. कोणत्याही दमनाचा व शोषणाचा ग्रामीण साहित्य विरोध करते. शेतकरी या मूल्याला ज्यांचा विरोध असेल ते ग्रामीण साहित्याचे शत्रू आहेत. ग्रामीण साहित्य कोणत्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही. ग्रामीण साहित्यात व्यक्त होणारा अनुभव हा वास्तव, जळजळीत, धारदार असेलच पण तो विशिष्ट आकृतिबंधाच्या आधारे सौंदर्य चैतन्यपूर्ण रीतीने रसरशीत व पूर्ण असलेले होईल. प्रतिभावंताने त्या अनुभवाला जिवंत व बोलके रूप दिलेले आहे. म्हणून ग्रामीण साहित्य वाचनाने मनोरंजनही होईल. उत्कृष्ट साहित्य व श्रेष्ठ दर्जाची कलाकृती असा प्रयत्न ग्रामीण साहित्य देईल. १९६० नंतर उदयास आलेल्या या साहित्य प्रवाहाने मराठी साहित्याला अनुभवाचा कसदारपणा बहाल केला आहे. यात ग्रामीण साहित्य प्रवाह हा एक महत्त्वाचा प्राण ठरतो. मराठी माती आणि मराठी संस्कृतीचा अविष्कार या साहित्यातून होतो. समाजजीवनातील स्थित्यंतराचे प्रामाणिकपणे कलतथक

रूप चित्रित करणारा हा प्रवाह आहे. जीवनाचे वैभव मिळविणारा हा प्रवाह आहे. माणुस आणि निर्माण, माणुस आणि सामाजिक स्थिती, तसेच माणुस आणि त्याचे देव बांध्यातील नात्याचा शोध घेणारा हा प्रवाह. हे वास्तव वादात्ता सामर्थ्य देणारा आणि एकूण मराठी साहित्याचे अनुभव विस्व व्यापक समृद्ध करणारा असा हा वाङ्मयीन प्रवास आहे.

मध्यवर्ती साहित्यात अडाणी, टिंगले म्हणून वेगारा ग्रामीण माणूस, ग्रामीण साहित्यात एक 'माणूस' म्हणून चित्रित व्हायला लागला. खेड्यातील माणसे, त्यांचे स्वभावधर्म, वृत्ती-प्रवृत्ती, परंपरा, जीवन शैली, पोशाख, भाषा, खानपान, त्यांच्या व्यथा, वेदना, समस्या इत्यादींचे प्रभावी दर्शन ग्रामीण साहित्य प्रवाहात भरून येते. कविता, कथा, कादंबरी आदी साहित्य प्रकारातून ग्रामीण जीवनानुभव वा वाङ्मय प्रवाहात अविच्छेद केलेली आहे. अलिच्छित आलेले जागतिकीकरण, खासगीकरण, उदात्तीकरण, दळण बळगाची नवनीत साधने, शासनाची बदलती धोरणे, शिक्षण, राजकारण यांचा परिणाम होऊन खेड्याचा चेहरामोहराच बदलला आहे. ग्रामजीवनात नवनीत प्रसन्न निर्माण होत आहेत. त्यांचाही वेध नवीन मंडळी घेत आहेत. ग्रामीण साहित्य वा संज्ञेय ग्रामीण हे विशेषण आचले निराळेपण सांगत आहे. वेगळेपण सिद्ध करण्याचा त्याचा अड्डास आहे. साहित्याला जेव्हा विशेषणांची आवश्यकता निर्माण होते तेव्हा त्याला प्रस्थापित साहित्यातून कुटून निघायचे असते. त्याचप्रमाणे निर्माण झालेल्या आणि होऊ घाललेल्या पोलादी कटिबट कांडीतून कुटून निघायचे असते, मुक्त व्हायचे असते. त्याला स्वतःची आर्बोरेटरी शोधायची असते. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव या संतांची बंडखोरी, महात्मा फुले, केशवसुत, मर्हेकर यांची बंडखोरी उल्लेखनीय ठरावी अशी आहे. साहित्यामध्ये असे अनुभूतीचे निराळेपण आले की साहित्याचा चेहरामोहरा बदलतो. 'जुने जाऊ हा नरणाळगुनी जावुनी किंवा पुरनी टाका; ही केशवसुतांची बोलकी प्रतिक्रिया आहे. ग्रामीण साहित्याची भूमिका उघडपणे सामाजिक बांधिलकीची आहे. पण त्याचा कलात्मक विरोध नाही. ते कालबाह्य परंपरांना नकार देते, ग्रामीण साहित्याला जातीहीन, वर्गहीन, समताधिष्ठित, भयमुक्त, विज्ञाननिष्ठ लोकहितवादी समाजव्यवस्था अभिप्रेत आहे. कोणत्याही प्रकारच्या दमनाचा व शोषणाचा ग्रामीण साहित्य नकार देते. शेतकरी, ग्रामीण साहित्य कोणत्या विशिष्ट जाती धर्माचे नाही, सर्व शोषितांचे ते खुले व्यासपीठ आहे. ग्रामीण साहित्याचा नायक हा सामान्य माणूसच असेल. ग्रामीण साहित्यातील विनोद विमंगतीवर बोट ठेवणारा नसेल तर तो विमुद विनोद असेल. ग्रामीण साहित्यातील निराळे पण अशा अनेक गोष्टीमध्ये प्रत्यक्ष घेते.

आजचे ग्रामीण साहित्य :

आजचे ग्रामीण जीवन अत्यंत गुंतागुंतीचे, दुःखकात भरलेले जाणारे, दम कुंडीत झालेले आणि कमाळीचे दाहक आहे. एकीकडे आत्मासनांची घेरात पडत आहे. ते ऐकून आणि याचून वेधील ग्रामजीवन म्हणजे साक्षर स्वर्णसुख आहे असे वाटण्याची शक्यता आहे. पण प्रत्यक्षात वेधील ग्रामजीवन म्हणजे यातून सुटका करून घेत घेत नाही अशी दाहक खोपड आहे. हे समजून पेन्नासाठी ग्रामीण साहित्य उपयुक्त ठरू शकते. ग्रामीण साहित्यात कथा आणि कादंबरी हे वाङ्मय प्रकार जसत प्रमाणात हाताळलेले आहे. ग्रामीण साहित्य उभयतः पडलेल्या ग्राम जीवनाचा सखोल व्यापक आणि सर्वदूर वेध घेत आहे. ग्राम जीवनाचा कण मोडलेला आधारहीन भेसुर जीवन भवानक असल्या झाले याची कारणे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आहेत. अस्मानी सुलतानी संकटे यांची जोडदाद किती करावी. शेती परचडत नाही, शेतकरी अल्पभूधारक होतो, अल्पभूधारक मंजूर होतो आणि नंतर घरेदारे सारकाराच्या धरतीत घालून सहकारी साखर कारखाने किंवा कोणत्याही औद्योगिक शहराकडे राहतो. धरणझरतीच्या प्रेतावरचे लोणी इतरानी खाते. १०-१० वर्षे लोटली तरी त्यांचे पुनर्वसन होत नाही. त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणाची, संस्काराची, रोजगाराचे प्रश्न आहेत. ग्रामीण शाळा कणदोत्री चालतात, सरकारी दवाखाने नावाला व शोषेय असतात. शासकीय कर्ज, शेतीमालाचे भाव, अशिक्षित आणि सुशिक्षित बेरोजगारांचे प्रश्न, महागाई, बेकारी, वाढता प्रहावार इत्यादी सर्व समस्यांचा शोध ग्रामीण कथा कादंबरीतून घेतला जातो व ग्रामीण जीवनाचे वास्तव व त्याचा भवावह चेहरा हा साहित्याच्या माध्यमातून ज्येतेसमोर घेतो.

आजवरची ग्रामीण साहित्याची वाटचाल, भूषणाचह राहिली असती तरी आज ग्रामीण साहित्य प्रवाहासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. खेडी आज सर्वच अंगांनी बदलत आहेत. जागतिकीकरण, अर्थकारण, शहरीकरण, घरात आलेले राजकारण, शिक्षणाने आलेले आत्मभान, पिकांचा दर्ज या सर्व बाबींचा परिणाम ग्रामीण जीवनावर झाला आहे. वा बदलांचे चित्रण या साहित्यात होणे आवश्यक आहे. शेती आणि शेतकरी हे ग्रामीण जीवनाच्या केंद्रस्थानी असतात. आज जागतिकीकरण, मुक्त आर्थिक धोरण, सरकारचे आयत-निर्यात विषयक धोरण, बाजारपेठ असून शेतकऱ्यांचे होणारे शोषण, दुष्काळ आहे, महागाई, वाढता उत्पादन खर्च कर्जबाजारीपणा यामुळे शेतीचे नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. शेतकरी आत्महत्या करताहेत याचा वेध ग्रामीण साहित्याने घेणे आवश्यक आहे. तसेच ग्रामीण समस्यांचे चित्रण करून न थांबता त्यामागील कारणांचा शोध घेऊन त्याची उपायाची संसूचनाही या साहित्यातून होणे अपेक्षित आहे. ग्रामीण

मानसाची सर्वस्तरीय उपेक्षा समकालीन लेखकांनी मांडायला हवी. त्यांचे अज्ञान, अगतिकता, दुबळेपणा, त्यांची स्वप्ने इत्यादींचा वेध घ्यायला हवा. समृद्धीचा मंत्र देऊन त्याला उद्योगी होता द्यायला हवे. पाणी व्यवस्थापन, शेतीचा दर्जा, अर्थ समृद्धी विषयी त्याला जाग आणायला हवी. शेतकरी आत्महत्यांचे चित्रण करण्यापेक्षा शेतकऱ्यांस विद्रोहाला भाग पाडणाऱ्या साहित्याच्या निर्मितीची गरज आहे. ग्रामीण लेखकांनी ही बांधिलकी स्वीकारून साहित्य निर्माण करावला हवे. उसने अनुभवांवर विसंबून न राहता असल अनुभवांची मांडणी करावला हवी. या बाबी आज ग्रामीण साहित्यात अभावानेच पाहायला मिळतात.

निष्कर्ष :

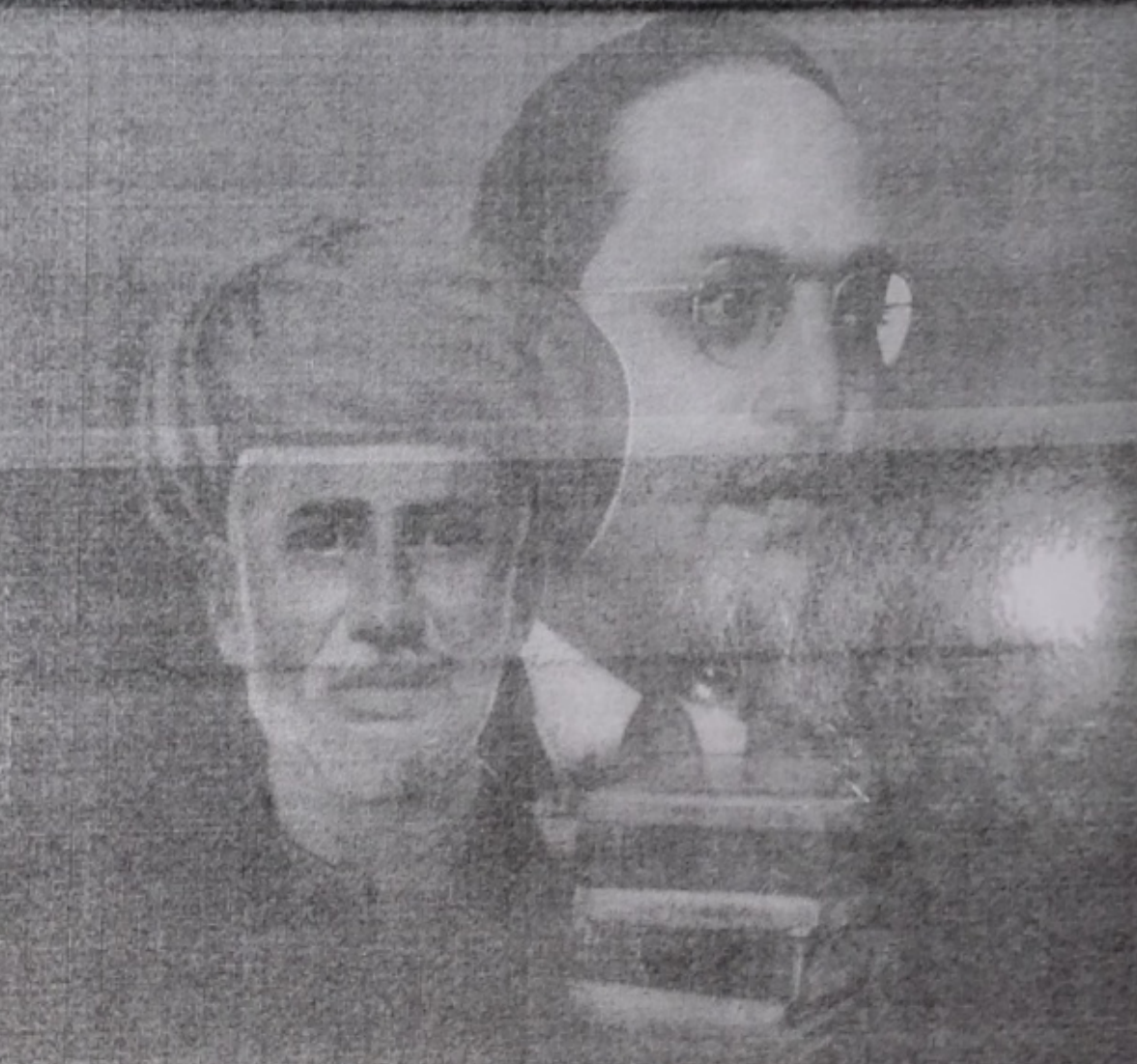
देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७४ वर्षे झाली परंतु अजूनही अनेक खेड्यात वीज, पाणी, रस्ते, आरोग्य इत्यादीसारख्या मूलभूत मूलभूत सुविधा मिळत नाही. राजकीय नेते योजनांचे उद्घाटन तर करतात परंतु त्या प्रत्यक्ष अमलात येतच नाहीत. गावचे रस्ते नेत्यांचे स्थानिक पुढारी, कंत्राटदार खाऊन टाकतात. विजेची खरी गरज असतानाही ग्रामीण भागात अठरा-अठरा तास लोडशेडिंग असते. लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन मटण दारू बाबर निवडणुका जिंकून जातात. याचे चित्रण ग्रामीण साहित्यात अपवादानेच दिसते. आपल्यावर होणारा अन्याय दिसत असूनही ग्रामीण भागात त्याविरुद्ध उद्रेक होत नाही. ग्रामीण साहित्यातून नकार, विद्रोह येत नाही. द. ता. भोसले म्हणतात त्याप्रमाणे आजच्या ग्रामीण साहित्यात तटस्थपणे न्याहाळले तर काय दिसते? या साहित्याला वैचारिक अधिष्ठान नाही. म्हणून आक्रमक भूमिका घेता येत नाही. असा एक दोष दाखविला जातो आणि हा दोष कसा काढावा लागेल त्यामुळे दलित साहित्य प्रमाणे या साहित्यात विद्रोह बंड नाही. नव्या संस्कृतीसाठी घेतलेला ध्वास अजिबात आढळत नाही. आर्थिक विषमता, शोषण, जातीवता या विरुद्ध बंड करणारा नायक ग्रामीण साहित्यात आढळतो का? यालाही नकारात्मकच उत्तर द्यावे लागेल. केवळ भोगाचे लागणाऱ्या वातनांचे रडणारे गात बसण्यापेक्षा त्यातून मार्ग काढून जीवनात सुख समृद्धी कशी आणता येईल त्यासाठी काय होणे गरजेचे वाटते याचेही संशोधन करण्याची कारणे साहित्य निर्माण झाले पाहिजे. बदलत्या काळाची आव्हाने स्विकारत आपल्या मूळ भूमिकेची इमान राखून साहित्य प्रवाह सर्वस्पर्शी व अधिक समृद्ध व्हावा यासाठी अधिक समाजाभिमुख व वास्तववादी साहित्य निर्मिती होणे गरजेचे वाटते इतकेच

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. द. ता. भोसले- ग्रामीण साहित्य एक चिंतन, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८८.

२. नागनाथ कोतापळे- ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९८५.
३. शरणकुमार लिखाळे (संग)- घराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह, मधुराज पब्लिकेशन पुणे,
४. आनंद वाटव- ग्रामीण साहित्य : स्वरूप व समस्या, मेहता पब्लिकेशन पुणे, १९९३.
५. श्रीराम गुदेकर- ग्रामीण साहित्य : प्रेरणा आणि प्रयोजन, दिल्लीपराज प्रकाशन पुणे, १९९९.
६. टाकूर- ग्रामीण साहित्य आणि अनुत्पीत शेतकरी आंदोलने, लोकमत मध्यम पुरवणी,
७. प्रल्हाद लुलेकर- साहित्याचे वर्तन आणि वर्तमान, साकेत प्रकाशन, २००८.

Article 2021-22

फुले-आंबेडकरी तत्वज्ञान

Phylosophy of Phule - Ambedkar

बहुजन हिताय बहुजन सुखाय मुल्याचा सम्यक अनुबंध

- डॉ. संदीप अ. बबसाहे

फुले आंबेडकरी तत्त्वज्ञान
(PHILOSOPHY OF PHULE : AMBEDKAR)
बहुजन विचार, बहुजन सुधार, भूत्यांचा साम्यक अनुबंध

संपादक - डॉ. संदीप अ. बनसोडे

Publisher : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

© Author's : Typeset At SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006

Edition : 30 April 2022

ISBN No. : 978-93-5635-932-1

Cover Design : Prathamesh D. Sable
Mob.: 8483848827

Printed At : SK Graphics Printers
MIDC, Chikalthan,
Aurangabad.431006
Mob.: 8483848827

Main Distributor : Dr. Sandeep A. Bansode
Deepstambha, 110-B, Dwarkapuri,
Eknathnagar, Aurangabad. 431005

Price : 200/-

(या ग्रंथातील लेखकांच्या विचारांशी तसेच झालेल्या मुद्रण दोषाबद्दल संपादक / प्रकाशक
सहमत असेलच असे नाही.)

: अनुक्रमणिका ::

	प्रस्तावना	07
	संपादकीय	11
1.	महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे कृषी विषयक धोरण प्रा. डॉ. युवराज गुंडू सुरवसे	13
2.	महात्मा फुले यांचे स्त्री विषयक विचार व कार्य डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	18
3.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व भारतीय लोकशाही डॉ. एस. एस. बिरंगणे	21
4.	महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार डॉ. संदीप शंकरराव देसाई	24
5.	महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' नाटकातील वास्तव अंगद श्रीपती भुरे	29
6.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दूरदृष्टी विचार डॉ. स्नेहल रा. खडारे	32
7.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे भारतीय समाजशास्त्रातील योगदान प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	36
8.	महात्मा जोतीराव फुले यांचे सामाजिक व धार्मिक कार्य प्रा. किशोर लक्ष्मण साळवे	41
9.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राजकीय विचार निवेदिता नागनाथ सातपुते, डॉ. प्रा. ऋषिकेश कांबळे	45
10.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैतीविषयक चिंतन डॉ. साबळे पल्लवी भगवान	49
11.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणा संबंधी विचार प्रा. डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे, उर्मिला नारायण क्षीरसागर	54
12.	पत्रकार / संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अनुराधा नारायणराव बनसोडे	58
13.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित साहित्य सिद्धार्थ बाबुराव नवतुरे	61
14.	महात्मा जोतिबा फुले यांचे स्त्रीमुक्ती विषयक विचार पुष्पा गायकवाड	65
15.	महात्मा फुले यांच्या 'तृतीय रत्न' या नाटकातील वास्तव सुनिल सदाशिवराव कांबळे, डॉ. संदीप अ. बनसोडे	70

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. संदिप शंकरराव देसाई

प्रधानपाल बाबासाहेब देशमुख पारचेकर महाविद्यालय, पारवा
sandipdesai0406@gmail.com

प्रस्तावना:

ज्यांनी आधी खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतरच उच्चवर्णीयांना शिक्षण दिले पाहिजे. असे मेकॉलेच्या खलितास सांगणाऱ्या, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यावर विश्वास असणारे शेतकरी, कामगार यांच्या दुःखाचे व दारिद्र्याचे निवारण करण्यासाठी चळवळ करणारे खऱ्या सत्याचा शोध घेऊन लोकांना सामाजिक परिस्थितीची जाणीव करून देण्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करणारे दिनदलितांचे स्त्रियांचा उदार करण्यासाठी अहोरात्र झटणारे धार्मिक, सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठविणारे बहुजन समाजातील स्त्री-पुरुष यांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे पहिले महापुरुष समाजसुधारक होते. सामाजिक विषमतेच्या विरोधात आवाज उठवणाऱ्या मराठी मार्टिन ल्युथर त्यांच्यावर प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांना महाराष्ट्राचे मार्टिन ल्युथर म्हणून सुद्धा ओळखले जातात. महात्मा फुले हे समतावादी मानवतावादी होते. त्यामुळे त्यांनी मेकॉलेच्या खलित्यास विरोध करण्यामागचे कारण हे होते की, शिक्षण हे वरच्या वर्गापासून खालच्या वर्गापर्यंत अशा मार्गाने आले पाहिजे. त्यास पात्र पद्धती म्हणतात. भारतात आधी उच्चवर्णीयांना शिक्षण दिले पाहिजे. ते शिक्षण घेऊन खालच्या वर्गातील लोकांना शिकवतील असा मतप्रवाह इंग्रजांचा होता. परंतु असे काहीही झाले नाही. त्यामुळे महात्मा फुले यांच्या मते, प्रथम खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देऊन नंतरच वरच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण द्यावे, अशा शिक्षणप्रणालीचा महात्मा फुले यांचा आग्रह होता. शिक्षण द्यायचे आहे तर आधी उपेक्षितांना त्यानंतर अपेक्षितांना शिक्षण इंग्रजांनी द्यावे.

शिक्षण आणि समता या दोन शब्दात महात्मा फुले यांचे कार्य सामावलेले आहे. बहुजन समाजातील स्त्री-पुरुषांना शिक्षणाची दारे भुक्त करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी आपले आयुष्य खर्च केले. मुली शिकल्या तर पुढची पिढी ज्ञानी होईल. यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता. सर्वसामान्य स्त्रियांना व बहुजन समाजाला प्रथम शिक्षित करणे हा त्यांचा शैक्षणिक विचारांचा उद्देश होता.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार:-

शिक्षणातून नवा समाज निर्माण करता येतो जोपर्यंत हा बहुजन समाज शिक्षित होत नाही तोपर्यंत ते गुलाम राहतील. त्यामुळे समाजातील खालच्या वर्गातील लोक शिक्षित होणार नाही. तोपर्यंत समाजातील अन्यायाला वाचा फोडू शकणार नाही. अन्यायाला वाचा फोडण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय.

- 1) स्त्री शिक्षण:
- 2) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत
- 3) प्राथमिक शिक्षणसाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतूद करणे
- 4) ग्रामीण भागातील शेती विषयक शिक्षण
- 5) राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण देणे
- 6) व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षण संस्थांतील शाळांची स्थापना
- 7) शिक्षणासाठी शिष्यवृत्त्या आणि वसतिगृहांची सोय.

1 स्त्रीशिक्षण:-

जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया सक्षम व समृद्ध व्हाव्या याकरिता महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाला चालना दिली. महात्मा फुले यांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे त्यांना वाईट मार्गाला लावणे अशी समजूत होती स्त्रियांना शिक्षण दिल्याने अकाली वैधव्य प्राप्त होईल अशी समाजाची धारणा होती. स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे देवा विरुद्ध वागणे असे सनातनी लोकांना वाटत. शूद्रांना शिक्षण देऊ नये, कारण त्यांना विद्या घेण्याचा अधिकार नाही असे सनातन्यांचे मत होते. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षणाची दारे बंद ठेवण्यात आली होती. तरी महात्मा फुले यांना या सर्व बाबींची पर्वा नव्हती. त्यांना घडत होते की स्त्री शिक्षण म्हणजे पर्यायाने तीच्या अपत्यांना शिक्षण देणे होय.

शिक्षण हे समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी दिले जावे. स्त्रियांचा खरा धर्म हा स्त्रीशिक्षण होय. त्यांच्या मानसिकतेसाठी व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी शिक्षण देणे गरजेचे ठरते. सनातनी लोकांच्या विरोधात जाऊन महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी शाळेची दरवाजे खुले करण्यासाठी दिवस-रात्र प्रयत्न केले. शिक्षणानेच त्यांचा उद्धार शक्य आहे म्हणून त्यांनी स्त्री शिक्षण सर्वप्रथम हाती घेतले.

2) प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत:-

सक्षम समाज घडवायचा असेल नवराष्ट्र निर्माण करायचे असेल तर देशातील तळागाळातील लहान मुलांना प्राथमिक शिक्षण मिळणे आवश्यक आहे. देशाची सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक प्रगती करायची असेल तर समाजातील प्रत्येक घटकातील लहान मुलांना शिक्षण हे मोफत व सक्तीचे मिळाले पाहिजे. कारण सरकार जनतेकडून कर वसूल करते. म्हणून शासनाचे हे एक कर्तव्य ठरते. त्यांच्या शिक्षणाची व राहण्याची खाण्याची व्यवस्था त्यांनी करावी बारा वर्षांखालील सर्व बालकांना सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण देणे हे शासनाचे मुख्य धोरण असावे अशी महात्मा फुले यांची मागणी होती.

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे व्हावे असे विचार मांडणारे प्रथम भारतीय होय. त्यासाठी त्यांनी 19 ऑक्टोबर 1882 ला हंटर कमिशन शिक्षण आयोगाकडे निवेदन दिले. सरकार जर जनतेच्या शिक्षणावर अधिक भर देईल तर समृद्ध व सृजनशील विद्यार्थी तयार होईल व एका नव्या राष्ट्रनिर्माणसाठी त्यांचे योगदान मिळेल. यासाठी या देशातील मुले-मुली शिकली पाहिजे पुढे गेले पाहिजे त्यांचे जीवन प्रकाशमय झाले पाहिजे असे महात्मा फुलेना वाटतं म्हणूनच ते म्हणतात विद्येविना मती

मतीविना नीती गेली

नीतीविना गती गेली
गतीविना वित्त गेले
वित्ताविना शूद्र खचले

इतके अनर्थ एका अधिष्टेने केले

असे त्यांचे मत होते त्यामुळे त्यांना दुर्बलातील दुर्बल, शूद्र अतिशूद्र यांच्या मुला मुलींना शिक्षण देणे किती महत्त्वाचे आहे हे दिसून येते.

3) प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतूद करणे:-

प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे केले तर विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे त्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक असावी यासाठी प्रथमतः शिक्षक हा प्रशिक्षित असावा तो सर्वगुण संपन्न असावा. त्यांना शेती, व्यवसाय, व्यवहार याची जाणीव असावी तेव्हाच ते मुलांच्या गरजा ओळखून त्यांना हवे असलेले शिक्षण देतील. यासाठी बहुजन वर्गातील शिक्षकांची प्रशिक्षणासाठी निवड करावी असे मत शासन दरबारी मांडले होते. प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रमात आरोग्य, शेती, ग्रामोद्योग व कला अशा विषयांना प्राधान्य दिले पाहिजे. यावर महात्मा फुले भर दिला.

4) ग्रामीण भागातील शैतीविषयक शिक्षण:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. त्याकाळात सुद्धा ९० टक्के लोक शेती व्यवसायावर अवलंबून होती. ग्रामीण भागात नागरी वस्ती करून राहत होती. सर्वांचेच उदरनिर्वाहाचे साधन शेती होते. त्यामुळे शिक्षणाची तरतूद करते वेळी ग्रामीण भागातील मुलांचा विचार करून त्यांना योग्य होईल अशी शिक्षणपद्धती रहावी यासाठी 2 मार्च 1888 मध्ये पुणे येथे ड्यूक ऑफ कॅनॉट यांच्या मेजवानी प्रसंगी महात्मा फुले हे ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या पेहराव करून त्या सभे गेले. त्या सभेला संबोधित करतेवेळी महात्मा फुले म्हणाले होते की खरा हिंदुस्थान हा खेड्यात राहतो. खेड्यातील लोक फारच गरीब असतात त्यांना जगण्याचे फार अपर्याप्त साधने आहेत. भारतातील ग्रामीण जनता दारिद्र्यात खितपत पडली आहे. त्यांना शिक्षणाची अत्यंत गरज आहे म्हणून शासनाने ग्रामीण भागातील मुला-मुलींना शिक्षण देण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

5) राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रतिशूद्र यांना शिक्षण देणे:-

आपल्या देशातील बहुजन व शूद्रतिशूद्र समाज हा अशिक्षित, अज्ञानी आहे. भारतातील शूद्रतिशूद्र व बहुजन समाज हा भारताचा भाग्यविधाता आहे. अशा समाजाला प्रगत करणे, शिक्षित करणे. हा समाज सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या आहे. या समाजाची शिक्षणाची सोय केली तर हा समाज शिक्षित होऊन वैचारिक व समान रूपाने एकरूप होईल. ज्या देशात सामाजिक व आर्थिक गुलामी असते. तिथे राष्ट्रवाद निर्माण हो शकत नाही. सामाजिक व आर्थिक गुलामी नष्ट करायची असेल तर शूद्रतिशूद्र, बहुजनांना शिक्षण देण्याची तरतूद शासनाने केली पाहिजे.

6) औद्योगिक व व्यावसायिक तांत्रिक शाळांची स्थापना करणे:-

भारतातील बहुसंख्या जनता खेड्यात राहत यांना खेड्यात व्यवसायाची संधी उपलब्ध नसते म्हणून त्यांच्यामध्ये बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते यासाठी महात्मा फुले म्हणतात की, ग्रामीण

भागात शेतकरी व शहरी भागात व्यवसायिक शिक्षण देण्यासाठी येथे तांत्रिक शाळा काढल्या पाहिजे त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना/मुलांना विविध व्यवसाय करण्याची संधी मिळेल तसेच विविध उद्योगधंदे करण्यास वाव मिळेल.

7) शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती व वसतिगृह:-

समाजातील तळागाळातील लोकांपर्यंत शिक्षणाचा प्रसार व्हावा त्यांच्यामध्ये शिक्षणाची जिद्द, अभिरुची निर्माण करण्यासाठी शासनाने सोयी सवलती दिल्या पाहिजेत. महात्मा फुले त्यांच्य मते, सामान्य व्यक्तीचे अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या शिक्षणात रस घेतला पाहिजे. वरच्या थरापासून खालच्या थरापर्यंत शिक्षण पाझरत आले पाहिजे . या लॉर्ड मेकॉले यांच्या शिफारशीना महात्मा फुले यांनी कडाडून विरोध केला. याचे कारण म्हणजे वरच्या वर्गातील लोक शिकल्यावर खालच्या वर्गातील लोकांना शिक्षण देण्यास तयार होत नव्हते. म्हणून यासाठी दलित, वंचित शूद्र जातींच्या लोकांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था ब्रिटिश शासनाने करावी असे प्रतिपादन महात्मा फुले यांनी केले होते. बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार सर्वत्र करण्यासाठी त्यांना शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहाची सोय करण्यात यासाठी महात्मा फुले यांनी हंटर कमिशनपुढे मागणी केली.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्याचे मूल्यमापन:-

शिक्षण आणि समाजात दोन शब्दात महात्मा फुले यांचे जीवन कार्य सामावलेले आहे. संपूर्ण समाज प्रगती आणि उत्पादनाच्या शिक्षणाकडे वाटचाल करण्यासाठी शिक्षणाची पायाभूत गरज असते. याकरिता विद्यार्जनासाठी धर्माने लादलेली बंधने तोडून स्त्रिया आणि अस्पृश्यांकरिता शिक्षणाची दारे मोकळी करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले पहिले भारतीय होय. स्त्रीया व शूद्रातिशूद्रांना शिक्षणाची दारे उघडी करण्यासाठी, समाजपरिवर्तनाचे कार्य करीत असताना फार हालअपेष्टा सहन केल्या. आपल्या स्वकीयांचा विरोध पत्करला . आपल्या घरातून बाहेर जाण्याची त्यांच्यावर वेळ आली. कारण होत फक्त आणि फक्त बहुजन व दलितांचा उद्धार करण्यासाठी आणि हे कार्य त्यांनी शेवट पर्यंत केले . त्यासाठी त्यांनी आपल्या संपत्तीचा ,सुखसुविधेचा त्याग केला. आपली पूर्ण कमाई मुलं-मुलींच्या शिक्षणावरती व स्त्री उदारासाठी खर्ची केले. महात्मा फुले यांच्या मते शिक्षण हा माणसाचा कणा आहे.कारण शरीराला ज्याप्रमाणे उभे राहण्यासाठी कणाची गरज असते त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष व्यक्तीला समाजात वावरण्यासाठी , सन्मानाने जगण्यासाठी उत्तुंग भरारी घेण्यासाठी, स्वाभिमानाने जगण्यासाठी शिक्षणरूपी कणाचीही आवश्यकता असते अन्यथा त्याच्या अभावाने अज्ञान, अंधश्रद्धा , अजाणतेपणा यांच्या ओझ्याखाली मनुष्य झुकला जाईल. सन्मान ,स्वाभिमान प्रतिष्ठां प्राप्त करण्यासाठी तो उभाच राहू शकणार नाही. कुठलेही सामाजिक परिवर्तन हे शिक्षणाशिवाय होऊ शकत नाही याची जाण महत्तम फुले यांना होती . त्यांनी आपल्या जीवनात चार गोष्टींना फार महत्त्व दिले ते म्हणजे सदाचार, विवेक, न्यायप्रियता व सहिष्णुता यासाठी ते आयुष्यभर कटिबद्ध राहिले. कोणावरही झालेला अन्याय हा त्यांना सहन होत नव्हता त्यांना सर्वांनी सहिष्णुतेने राहावे हीच भावना होती. सर्वच एकाच निर्मिकाची लेकरे आहे त्यामुळे कुठल्याही गोष्टीवर सर्वांचा समान हक्क आहे . मग तो शिक्षणाचा असो कि धार्मिक आचरणाचा असो किंवा इतर कुठलाही तो समाजातील सर्व घटकांना योग्य मिळालाच पाहिजे असे त्यांचे मत होते उपेक्षित समाजाला शिक्षणा च्या मार्गावर आणण्याचे काम त्यांनी केले. महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाठपुरावा केला होता पुणे